

TÜRK ONOMASTİĞİNDE «AT» KÜLTÜ

A. Caferoğlu

Sibirya şaman Türk ve Mogol halk edebiyatında, umumiyetle at sürüsü, ilâhî bir menşe'e maliktir. Hele Yakut eposunda bahadırların atları, at sürüsü ilâhesi tarafından, sema âlemindeki güneş ülkesinden gönderilmektedir. Bunlar, malik oldukları üstün vasıfları dolayısıyla, kritik anlarda hem yakutça konuşan hem de sahibine hekimâne öğütler veren¹ ve bundan dolayı da, ilahî ve sihrî vasıfları haiz insan zekası üstünde, bir çok fikrî meziyetleri de kendilerinde toplayan birer kuvvet veya kudret timsalidirler. Buryat eposunda ise kahramanın atı, tıpkı Yakut'larda olduğu gibi, ya doğruca gökten iner, yahut da ilâhî taktirle dünyaya gelir, müstakbel sahibi ögsüz kahramanı büyütür, bâzen de sahibinden daha zeki olur². Ordos moğollarınca Çingiz hanın atı da gökten inmiştir³. Fakat kahraman atlarının meziyetleri bu kadarla kalmaz, o, buryat «üliger»lerinde ve Türk eposlarında, bahadırın en sadık arkadaşı, zaferinin ortağı, akıl hocası, sahibini muhakkak ölümlerden kurtaran ve sahibi kadar cesur ve kahraman bir unsurdur. Hatta, bir çok defa, bu kabil kahraman atları, ya Uğanta Ulā morto Lodoi Merğen «üliger»inde olduğu gibi, destanın ana merkezini, ya da Bō Sağā morto Şir Şirelte Merğen «üligeri»nde görüldüğü veçhile, doğrudan doğruya, şamanın kendisini teşkil etmektedirler⁴. Sonuncu halde at, gaip âlemlerle, gerçeğe âlem arasında, muayyen bir rabıta temin eden unsur mahiyetini de almış olmaktadır. Destan ve hadiselerin çeşnisine göre, at bu vazifesini, ya göke, veya cehenneme uçmakla ifa etmektedir. Nitekim Ebül-Gazi Bahadır Han «Çingiz'in han olması» bahsinde Çingiz'in düğününe uruk mümessili olarak gelen Gökçe'yi tanı-

¹ A. P. Okladnikov, *Kon i znamya na lenskiĥ pisanitsah*, Tyurkologiĥeskiy Sbornik, I, Moskva, 1951, s. 146.

² G. D. Sanjelv, *Epos severniĥ buryat*, Akademia, 1936, s. XVIII.

³ K. P. Potanin, *Tonguto-tibetskaya okraina Kitaya*, I, Sanktpetersburg, 1898, s. 123.

⁴ Ts. J. Jamtsarano, *Proizvedeniya narodnoy slovesnosti Buryat*, Vp. III, Obraztsy narodnoy slovesnosti mongol'skiĥ plemën, I, Petrograd, 1918, s. XXII.

tırken⁵, onun: «arada bir, bana gaipten bir boz at gelir, ona binerek, göke çıkar, Tanrı ile konuşur gelirim» gibi özel bir vasfı haiz olduğunu açıklamış ve bu yolla «at kültü» nün mogollar arasında, nekadar geniş bir yayılım sahası bulduğuna da işaret etmiştir. Diğer bir Mogol uruğu telakkisince ise, at uçarak kahramanını cehenneme götürüp sağlam geri getiren ilâhî bir kuvvettir⁶.

Böylece bugünkü göçebe Türk ve Mogol halkları folklorunda, mukaddes bir varlık derecesine vardırılan at, şüphesiz, tarihin en azametli göçebe devletini kuran ve öz göçebe medeniyet gelenekleri ile yaşayan eski türk içtimaî hayat bakiyesinden başka bir şey değildir⁷. Daha milâttan önceki Hun türklerinde bu kült, devlet savaş ve savunmasında, bütün değeri ile mevcut olmuştur. İkinci Hun İmparatoru M^co-tun, devlet tahtını eline geçirir geçirmez, nezdine, iktidarda bulunan Tung-hu (Tunguz?) lar tarafından ilçi gönderilerek, eski hükümdar T^co-man'a ait olan «atı», isteyip istemediğini ve mukabilinde bin «li» gibi bir mâlî fedakârlıkta bulunup bulunamayacağını, istizan etmişlerdir. Bunun üzerine, bakanlarını istişareye toplayan M^co-tun, derhal bu atı satın almıştır⁸. Hatta, renklere göre cihet tayini geleneğini çinlilerden alan hunlar, savaşlarında, bu geleneğe bağlı kalarak, garb cephesine «beyaz» atlıları, şark cephesine «boz» atlıları, şimal cephesine «kara»atlıları, cenup cephesine «kızıl» atlıları göndermekle, «at kültü» geleneğine sadık kalmışlardır⁹. Böylece efsane haline getirilen «at», nihayet türklerin diğer milletlere nisbetle üstün oldukları telakkisine de bir vesile teşkil eylemiştir. Deniz veyahut dağlarda yetişen ve kendilerine ilâhî

⁵ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, Rıza Nur tercümesi, İst., 1925, s. 84.

⁶ G. N. Potanin, *Vostoçnie motivi v srodnevekovom evropeyskom epose*, Moskva, 1899, s. 418 ve 737.

⁷ Nitekim, daha Miat çağında çinliler, türklerin, efsanevî «göl aygırları»ndan türeme cins at yetiştirdiklerine inanmış, ve bu atları elde etmek için çok emek sarfetmişlerdir [J. Marquart, *Eranşahr*, s. 301]. Hilâfet devrinde ise bu soydan atları, Khuttelân «Bek» leri yetiştirmekte idiler. Daha sonraları şöhret bulan cins «arap at» larını da bunlar üretmişlerdir [Z. V. Togan, *Umumî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 167]. Fakat «at kültü» hiç bir zaman araplar arasında revaç bulmamıştır [A. Caferoğlu, IV. *Bejnâlmîlêl Onomastique Kongresi*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, V, Fas. 1-2]. Kafkasya milletleri rivayet ve masallarında «at» a, sahibini kurtarmak vazifesi verilmiş bulunmaktadır. «Aksak Timur» a ait bir masalda, Timur'un oğlu, Tatar hanının oğlu Tohtamış'ın ilhâcıdır. O, onun at sürüsünün içerisinde, en sür'atlı koşan «Turpal» adlı bir ata binerek firar etmiştir [G. N. Potanin, *Vostoçnie motivi*, Moskva, 1899, s. 401]. Atın koşucu vasfı «Dede Korkut» da كورلك kelimesiyle ifade edilmiştir [Kilisli tabı, s. 9]. Bugün «Turpal» Şimalî Kafkasya'lılarda soy adı olarak da kullanılmaktadır.

⁸ J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorschristlichen Zeit*, Berlin, 1921, s. 51.

⁹ *Ayn. esr.* 20 ve 63.

bir mahiyet atfedilen aygırlardan türeme, emsalsiz bir at cinsinin efsanevi izine, *Dede Korkut*'da tesadüf etmekteyiz¹⁰.

Türk halkları geleneğinde ve folklorunda, efsanevi bir kahraman mahiyetini alan at, bu vasfının gerçek mümessili olarak, VII-VIII. asır Türk devlet hayatında, kendisini göstermeğe muvaffak olmuştur. Nitekim, Lena nehri üst boyları kazılarında, devri için yüksek bir sosyal hayat bünyesi kurmuş olan Türk halklarına ait, elde edilen taş heykellerdeki at ve sancak tasvirlerinden de anlaşıldığı üzere¹¹, at bu devrin türkleri için, ihmalî asla kabil olmayan bir devlet müdafaası unsuru olmuştur. Şöyle ki, bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nisbetle, daha iyi geydirilmiş ve süslenmiştir. Atın baş kısmına geydirilen zırha, kıl ve tüylerden yapılmış bir tuğ geçirilmiş, gemlere de aynı tarzda süsler asılmış, bâzan da tuğlar yahut «kotas» lar, atın karnının altından geçen kayışa takılmıştır¹². Büyük bir ihtimalle, sırf büyük zaferler kazanan atlara takıştırılan bu kabil süsler dışında, umumiyetle göçebe devlet savaşlarına katılan atları, ölümden ve yaralanmadan korumak için, okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek, en önemli meselelerden biri olmuştur. Kül-tigin'in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair yazıdaki kayıt, bunun en açık bir delilidir¹³.

Haddi zatında, savaşa atılan alpların bindikleri atlar, daima süvarisinin, devlet ve içtimai hayattaki mevkiî ile sıkı bir surette bağlı bulunmakta idi. Bahadırlar, ancak sihrî kuvveti haiz, savaşta kahrama-

¹⁰ E. Rossi, «*Il Kitâb-ı Dede Korkut*» *Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oğuz*, Citta del Vaticano, MCMLII, s. 337. Eserde, Beyrek'in «deñiz kulu»u «boz aygır» cinsinden olup [Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. 35] diğer türk halklarındaki mukaddes atlardan, yalnız menşe itibarile farklıdır. Bununla beraber Beyrek'in bu «Deñiz kulu»u «boz aygır» ı, Köroğlu'nun atının aynı vasıflarını haiz olmuştur [P. Boratav, *Köroğlu Destanı*, İstanbul, 1931].

¹¹ A. P. Okladnikov, *Kon'i znanya na lenskih pisanitsah*, Tyurkologičeskiy Sbornik, I, Moskva, 1951, s. 143.

¹² *Ayn. yer.*; Atın boynuna «Kotas» asma âdeti, daha Selçuklu'lar zamanından itibaren Anadolu'da mevcut olmuştur [V. Gordlevskiy, *Gosudarstvo sel'djukidov Maloy Azii*, Moskva, 1941, s. 153]. Aynı âdete Kafkasya seferlerinde Özdemiroğlu Osman Paşa da riayet etmiş ve tehlikeli anlarda bindiği «تیره قیطاس» adlı atının başına «kotas» asmıştır. Dikkate şayandır ki, o sırada mirmiranlığa tâyin olunan zatın adı da bu atın adı gibi «قیطاسی» dir [Abdurrâhman Şeref, *Öztimuroğlu Osman Paşa*, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, IV, s. 1364 ve 1358—1359].

¹³ H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1936, s. 45; XIII—XIV. asırlarda, harp ve savaş yapacak atların, zırhlı olarak Altun Ordu'dan, Hindistan'a ihraç edildiğine dair tafsilatlı malûmata *İbni Batuta*'da tesadüf etmekteyiz [bk. Af. Nikitin, *İfojdenie za tri morya 1466—1472 gg.*, Moskva, 1948, s. 158 not 51].

nının göstereceği yararlıkta, bir nevi tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara bindirilirdi. Bundan dolayı da, alpların bindikleri atlar, kahramanlar kadar zaferlere ortaklaşa iştirak ederlerdi ve onlar gibi de unvanlar ahlardı. Hatta, ölüm halinde, özel merasimle, defnedilirdi¹⁴. Lena nehri kıyılarındaki kayalar üzerinde, resimleri tersim edilen ve Gök-türk devletinin savunmasından, kahraman Kül-tigin'in savaşlarda bindiği atlar, şüphe yoktur ki, bu kategoriye dahil mümtaz atlardan olup VIII. asır Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere, Türk onomastiğinde, artık yer bulmuş, birer ad ve unvanâ malik idiler. Bunlar, daha fazla atların cinsine, rengine ve hususî özelliklerine göre vücuda getirilmiştir. Meselâ, Kül-tigin'in bindiği atlar içerisinde «Beyaz Tadık-Çur» adını taşıyanın «Çur» unvanı, aynı zamanda Tarduş «beg» leri'nin başçısının unvanı¹⁵; diğer «Boz İşbara»¹⁶ Yamtar» adını taşıyanının «İşbara» sı, aynı zamanda Tarduş kağanın adı¹⁷; «Az Yağız» adını taşıyanın «Az» ı bir ethnonyme¹⁸; «Alp Şalçı» adını taşıyanın «Şalcı» sı bir anthroponyme¹⁹ olduğu gibi, «Başgu Boz»²⁰, «Ögsiz»²¹ ve «Azman Ak»²² adları da, doğrudan doğruya atların kendi adları olmuştur. Böylece, daha VII.-VIII. asır Türk devlet hayatında «at kültü», açıktan açığa Türk onomastiği ile muayyen bir bağ kurmuş bulunmaktadır. Şöyle ki, bir taraftan at adları türk onomastiğine unsurlar verirken, diğer taraftan da muhtelif Türk ethnonyme ve anthroponyme'lerinden unsurlar alarak, at anthroponyme'lerini zenginleştirmekte idi. Nitekim Kül-tigin'in «Bayurku» un²³

¹⁴ Nitekim bazı türk halklarında; at sahibinin mezarı başında kurban olarak sunulduktan sonra, ölünün mezar taşı üzerinde de tersim edilmektedir [K. Vambéry, *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885, s. 29].

¹⁵ W. Kotwicz ve A. Samoïlovitch, *Le monument turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie Centrale*, Rocznik Orientalistyczny, IV, Lwów, 1928, s. 78.

¹⁶ Hirth'e göre bu kelime çinlilerin «I-schi-po» sunun aynıdır [*Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk* (Radloff'un Inschrift'inin II. kısmında) s. 117, 127, 135 ve 139].

¹⁷ W. Kotwicz ve A. Samoïlovitch, *ayn. esr.*, ve J. Nemeth, *Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch*, KCsA. II, s. 447.

¹⁸ Yazıtlarda «Az» halkı, «Çölgi Az» adı altında açıklanmıştır [S. E. Malov, *Pamyatniki drevozyürkskoy pis'mennosti*, Moskva, 1951. s. 262].

¹⁹ S. E. Malov, *ayn. esr.*, s. 424 ve Rd. Wb. IV, s. 966—967.

²⁰ *Türk yazıtları*'nda bu tâbir yanlışlıkla «Başı boz» diye tercüme edilmiştir ki, böyle bir at cinsi mevcut değildir.

²¹ Hem akılsız, hem de yetim, öksüz diye tercüme edilir.

²² Şimdilik muayyen bir ethnonyme'e bağlamak güçtür.

²³ Kül-tigin'in Kırkızlar'a karşı savaşında bindiği «Beyaz Bayırku», gerçekte bir ethnonyme'dir [B. Karlgren, *Analtic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*, Paris, 1923, s. 35]. Türkçe olan bu kelime çince «Balgı» dur; ve vaktiyle Mavérayı Bay-

ak aygırı ile «Yeginsil beg» in zırhlı doru atına binerek savaşa katılması, türk folklorunda rastladığımız «at anthroponymie»sinin, bir nevi nüvesidir.

Dikkata şayandır ki, kuruluşuna VII.-VIII. asır Gök-türk'lerde şahid olduğumuz «at kült» lü onomastiğe, aşağı yukarı, XI. asır Peçenek türklerinde de raslamaktayız. Biraz aşağıda üzerinde durduğumuz Peçenek ethnonyme'leri ile, yukarıda zikrettiğimiz Gök-türk ethnonyme'leri arasında, velev sathî, bir karşılaştırma yapılacak olunursa, sistem itibarile, her iki Türk halkları ethnonyme'leri arasında, yakın bir benzerliğin mevcut olduğu göze çarpar. Çünkü, her ikisinde de, atın cinsi ve rengi kadar, şayaşlarda elde edilen lakap ve unvanları da, önemli bir yer tutmuş ve ethnonyme'ler âdetta her ikisinin birleşmesinden vücuda getirilmiştir. Tesadüf eseri olarak Konstantinos Porphyrogenetos tarafından Peçenek'lere ait tespit edilen «at kültü» ile ilgili, sekiz kabile adı, Gy. Nemeth'çe şöyle okunmuştur²⁴:

1. Yawdı Erdim = Parlak Erdem 'Parlak atları olan Erdem kabilesi'.
2. Kürekçi Çur = Mavi Çur 'Mavi atları olan Çur'un kabilesi'.
3. K'abukşın Yula = 'Ağaç kabuğu renginde atları olan Yula'nın [bir rütbedir] kabilesi'.
4. Suru Kül bey = 'Boz atları olan Kül-bey'in kabilesi'.
5. K'ara bey = 'Kara atları olan Bay'ın kabilesi'.
6. Boru Tolmaç = Koyu renkli atları olan Dilmaç'ın kabilesi'.
7. Yazı K'apan = [Vazih değildir] Kaban kabilesi.
8. Bula Çoban = 'Alaca atları olan Çoban'ın kabilesi'.

Bu misallerde görüldüğü üzere, ilk göçebe türklerde at, bütün yaşlıları ile, bâzı ethnonyme'lerin ve hatta kabile beyleri anthroponymie'sinin türemesinde başlıca amillerden biri olmuştur. Bu hususta o kadar ileri gidilmiştir ki, XI. asır büyük Türk filoloğu Kaşgarlı Mahmud, «memleket» manasına gelen «il» kelimesinin manasını anlatırken: («il» kelimesi, atı anlatır bir isimdir. Çünkü at türkün kanadıdır. Atlara bakan seyise «il başı» denir; vilâyetin başı demektir. Bununla ata bakan kimse murad edilir) demektedir²⁵. Bu ifade «at kültü» nün,

kal'da yaşamış olan bir kabilenin adıdır [A. N. Bernştam, *Zametki po etnogenzu Sev. Azii*, Sovetskaya Etnografiya, 1947, 2, s. 63]. Bugünkü «Barguzin» (step) toponyme'nin bu kelimeden türemiş olduğu, kuvvetli bir ihtimal dahilindedir [*Ayn. esr.*].

²⁴ Gy. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*: Bibliotheca Orientalis Hungarica II, Budapest-Leipzig, 1932, s. 52-59. Bu parça I. Eckmann tarafından, *Peçenek ve Kuman dili* adıyla «Türk Dili Beleteni» III, Ankara, 1951, sayı 14-15, s. 97-106 da yayınlanmıştır. Makalede istifade edilen de, bu tercüme olmuş ve müellifin okuyuş ve tesbit şekilleri aynen muhafaza edilmiştir.

²⁵ Bosim Atalay, *Divanü lûgat-it-türk tercümesi*, I, s. 49; C. Brockelmann, tefer-

türklerce ne kadar taktis edilmiş olduğu, bütün çıplaklığı ile meydana çıkmış oluyor. Yoksa «valilere» durup dururken seyis adı verilmesi, başka türlü izah edilemez bir mesele olur.

Devlet idaresinde ethnonyme ve anthroponyme'lerin vücade getirilmesine âmil olan at, mevkii, sahibinin sefer ve zaferlerine iştirak etmesi dolayısıyla, türk halklarının epik eserlerinde, yalnız mümtaz bir yer tutmakla kalmamış, aynı zamanda onların unvan ve lakaplarına da girmiştir. Nitekim, Altay Türk halkları masallarındaki, kahramanlar, malik oldukları atın renk ve hususiyetlerine göre adlandırılmış bulunmaktadırlar. Ms. Ağ oi attığı Altın Aira = 'Ak-mavi atlı Altın Aira'²⁶; Kara tor attığı Kan Kartağa = 'Kara doru atlı Kan Kartaga'; Kara kul attığı Kan Tögös = 'Kara kul atlı Kan Tögös'; Ai Kar attığı Altın Pırkan = 'Beyaz kar atlı Altın Pırkan'; Kara attı Kan = 'Kara atlı han'²⁷, gibi. Böylece, Türkmenler hariç olmak üzere²⁸, Türk halkları folklori onomastiğinde yer alan at, kahramanının şahsiyetinden ayrılmaz bir unsur olmuştur. Şöyle ki, Kırgız eposunun meşhur kahramanı Manas dünyaya gelirken, babası tarafından «Ak Kula» tesmiye edilen atını da, «siyah yeveli kurt renkli kısrak» doğurmaktadır²⁹. Merasimlerde Manas'ın bu atını oniki delikanlı, gemlerinden tutarak götürmekte idi³⁰. Diğer buna benzer «at kültürü» ile ilgili bir çok motifler daha vardır ki, bunlara, sırf etnografik bir mevzu olması dolayısıyla burada, temas edecek değilim. Yalnız, yukarıdaki bir kaç misalle, «at kültürü» nün umumiyetle folklor onomastiğinde de unutulmaz izler bıraktığını ve bu yüzden üzerinde, ayrıca durulması gerektiğini hatırlatmayı fâideden hâli görmedim.

Bununla beraber at, Türk onomastiğine, sırf savaşta üstünlüğü, kazandığı zafer, unvan ve lakapları ile girmiş değil, sâdece bir hayvan

ruata girişmeden «il» kelimesini, sadece «Reiterei» ile ifade etmiştir. [*Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig, 1928, s. 66].

²⁶ W. Radloff, *Wörterbuch*, I, s. 472; diğer bir masalda ise kahramanlarından biri «Beyaz semend atı olan kahraman Tas»; diğeri ise «Ters tüylü kara atı olan, bahadır Kara Mas» ve ilâhare [bk. A. P. Okladnikov, *agn. esr.*, s. 146], gibi atlardan alınma unvanları taşımaktadır.

²⁷ W. Radloff, *Wörterbuch*, I, s. 471—472, Türk-Kazak folklorunda ise, sefirlerden biri, kendisini hana takdim ederken: «Hükümdarım Dogşon Mangna han» (Karışık gri renkli Manzan adlı ata malik Mangna han) demektedir [S. E. Malov, *Pamyatniki drevnotyurkskoy pis'mennosti*, Moskva, 1951, s. 406].

²⁸ Zira Türkmen folklorunda atın yerini daha fazla «deve» tutmaktadır [bk. *Şasenemi Garib*, N. Manuşin ve G. Şengeli tercümesi, Aşhabad, 1945, s. 130 v.d.].

²⁹ S. M. Abramzon, *Etnograficeskie Syujeti v epose «Manas»*, Sovetskaya Etnografiya, 1947, s. 189.

³⁰ *Agn. esr.*, s. 115.

olarak ta, geniş bir surette, toponyme, ethnonyme, anthroponyme ve hatta oronyme sahalarında da kullanıma gelmiştir. Bilhassa, Ortaçağ ve Yeniçağ Türk halk ve devletinin göçebe veya yerleşik olmasına rağmen, bir çok defa geleneğe hörmeten, «at kültürü» kıymetinden asla bir şey kaybetmemiş ve her daim Türk hayatında, kendine has, şüphe götürmez, bir rolü olmuştur. Eski Gök-türk ve Uygurlardaki on iki hayvan adlı Türk takviminde, bir yıl adının «at» manasına gelen «yund, yond» la adlandırılması³¹, eski türklerdeki «at kültürü» nün canlı bir sembolünden başka bir şey olmasa gerektir. Bugün bile bu takvim: Anadolu, İran, Afganistan ve Azerbaycan sahalarında arhaik bir karakter almış olan «yund» yerine «at» kelimesini getirmek suretile devam edegelmişse de, Türk onomastiği bilakis «yund // yond» kelimesini, harcamıyarak aynen muhafaza etmiştir. Meselâ: «Yont dağı»³², «Yund alanı»³³, «Yund köyü»³⁴, «Yund oğlanı»³⁵, «Yunt» nahiyesi³⁶ gibi. Hele «Ala Yontlu» terkibi halinde kelime, tarih boyunca, bir çok Türk illeri onomastiğinde hem ethnonyme, hem toponyme, hem de anthroponyme olarak, geniş bir surette kullanıma gelmiştir. Lâkin burada, bahis mevzuunu «at» ın bilhassa rengi teşkil ettiğinden, sırf «yond» kelimesi dolayısıyla ele alınmış bulunmaktadır. Ve bu bakımdan onomastiğimizde oynadığı rolün, «at renkleri» bahsinde açıklanması daha uygun görülmüştür.

Aşağı yukarı aynı onomastique gelişme merhalesini hayaları çıkarılmamış damızlık at manasında kullanılan «aygır» kelimesi geçirmiştir. Bir farkla ki, kelime Türk onomastiğine, ya yerli şivelerdeki fonetik farklarla, veya aynı manaya delâlet eden, tamamiyle yeni bir kelime ile girmiştir. Mesela, Uygur'larda bir toponyme olan «adgır»³⁷; Anadolu sahasında yerli şiveye göre, yine toponyme olarak «Aygırlar

³¹ A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1938, III, s. 234 ve-, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahtarı*, Türkiyat Meemuası, İstanbul, 1934, IV, s. 8.

³² Sırrı Üçer ve Mes'ud Koman, *Konya ili köy ve yer adları üzerinde bir deneme*, 1945, s. 8.

³³ M. Gayyib Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, 16 ve 19; İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul, 1950, s. 47.

³⁴ M. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 506.

³⁵ *Ayn. yer.*, 414; köy adı olarak geçtiği halde, Ö. L. Barkan'da bir cemaat adı olarak «Yunî oğlanları» يونى اوغلانلى şeklinde tesbit edilmiştir [*XV ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraat ekonominin hukukî ve malî esasları*, İstanbul, 1945, s. 105].

³⁶ İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul, 1950, s. 45; XI. asır türkçesinde «at» mukabili olarak kullanılan diğer bir kelime de «*كج*» [Kaşgarlı, I, 298] olmuştur. Bunun Harezmi'de oturan «*كجت*» [*Ayn. yer.*] adlı Türk kabilesi ile ilgili olup olmadığı, araştırılmaya değer konudur.

³⁷ W. Radloff, *Uigurische Sprachlenkeniler*, Leningrad, 1928, s. 304.

köyü³⁸, «Aykır oba³⁹»; Amu-Derya kıyısında «Kara-Aygır⁴⁰»; Kazak-Kırgızların Orta-cüz'ünde bir Kıpçak kabilesi soyadı olan «tori aigir»⁴¹; Türkmenler'de, aynı manaya gelen ve etnonyme ve anthroponyme olarak kullanılan «çaudur⁴² // çaudar // çavdar» kelimesi ile ifade edilmiştir.

Bununla beraber, Türk onomastiğine karakteristik bir çeşitlik ve zenginlik temin eden unsurlardan biri de eski «at kültürü»nü yaşatan «at renkleri» olmuştur. Tarih boyunca durmadan taşan, veyahut muazzam sahalara göç eden Türk boyları, kendi ethnonyme'lerinin semantique'inde, yalnız müsellağ oldukları silah cinslerine, elbiselerine ve saireye bağlı kalmamışlar, aynı zamanda bindikleri atların cinsine, bilhassa renklerine büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Bunun başlıca delilini Cuci Han'ın, Çingiz Han'a Kıpçak ilinden getirdiği bir çok kıymetli hediyeler arasında⁴³: 20 bin «boz», 20 bin «doru» = «toruk», 20 bin «kara», 20 bin «demir-kır» renginde atların bulunuşunda görebiliriz. Bir dereceye kadar mübalegalı gibi görünen bu ifadede, muayyen bir gerçeklik payının bulunuşunu, «at» renkleri ile adlandırılan türk ethnonyme ve toponyme'lerinde aramak gerekmektedir. Nitekim, tamamiyle atlar için kullanılan «toru // doru» rengi, Nayman kabilesine mensup bir boy adı ise, «kır // gır» rengi⁴⁴ Özbeklerde bir kabile, «boz» da Çerik kabilesine bağlı bir boyun adıdır. «Kır» ayrıca, yalnız başına, Türk onomastiğinde «kır aç yer» manasına kullanıldığı gibi, «boz» la beraber «boz kır» halinde, bilhassa «step» ve dolayısıyla Anadolu'da toponyme⁴⁵ olarak kullanılmaktadır. Bâzen de «at» la birleş-

³⁸ *Köylerimiz*, Dahiliye Vekaleti, İsiyanbul, 1933, s. 69.

³⁹ *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, I, İçişleri Bakanlığı, Seri II, Sayı 2, Ankara, 1947, s. 105.

⁴⁰ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türk şeceresi*, (Rıza Nur terc.), İstanbul, 1925, s. 307.

⁴¹ H. Vâmbéry, *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885, s. 286; S. M. Abramzon, *K'sem-antike Kirgizskih etnonimov*, Sovetskaya Etnografiya, Moskva, 1946, s. 128; yine Kırgızlarda kelime, bir klan adı olarak «Tor-aygır» şeklinde geçmektedir [Izv. Imp. Rus. Geog. Obş. IX, s. 82; halk edebiyatında ise «Torg-aygır»dır [Rodloff, *Proben*, III, s. 47].

⁴² *Ayn. esr.* s. 391.

⁴³ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türk şeceresi*, Rıza Nur. terc. İstanbul, 1925, s. 133.

⁴⁴ Râsony, *Ortaçağ Erdelde Türklüğün izleri*, Belleten, II, s. 116; Hüseyin Namık, *Türk dünyası*, İstanbul, 1932, s. 56; Kelime, aşağı yukarı aynı manada olmak üzere rusçaya «kireya»; lehçeye «kir» ve ukranyaçaya «kır» telâffuzlariyle girmiştir [K. Lorkotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1927, s. 102].

⁴⁵ *Köylerimiz*, [endeks], İstanbul, 1933, s. 117 de İçel, Manisa, Sivas ve Niğde vilayetlerinde, bu adla adlandırılmış, beş köy mevcuttur [*Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, I, Ankara, 1946, s. 174 de bu ad altında yedi mahal vardır].

tirilerek «Kırat» bazan de sâdece «Kır» şeklinde toponyme olarak kullanılmıştır⁴⁶.

«At kültü» ile ilgili, yine renk dolayısıyla ethnonyme haline getirilmiş, fakat çok seyrek olarak kullanılan «Karatay» la «Diliboz» tâbirleridir. Birincisi, anlaşıldığı üzere «Kara tay» a izafeten bir isim yahut soy adı⁴⁷ olarak alınmış, ikincisi ise «dili boz» olması hesabına cins telakki edilen atları yetiştiren bir Azerî ailesinin soy adıdır.

Aynı kategoriye giren, fakat türk onomastiğinde geniş iz bırakan «Ala yontlu» ile «Elke Bulak⁴⁸» tâbirleri olmuştur. Vaktile Orta-Asya tarihinde rol oynamış olan bu iki Türk uruğu, sırf râkib oldukları atların «alaca bulaca» olması dolayısıyla, tarihe, slavca adile «pegaya orda» almanca adile ise «Das Volk mit den scheckigen Pferden» olarak geçmiştir⁴⁹. Her ikisi de toponyme olarak Türk illerinde kökleşip kalmıştır. Bugün Kütahya vilâyetlerinde «Alayunt» köy adı⁵⁰, eski «Ala Yontlu» kabilesinin bir hatırası olduğu gibi Orta-Asya'daki «Alaçın» toponyme'i de⁵¹, eski «alaca bulaca» atların bir bakiyesidir. Şeyh Süleyman efendinin⁵² gök ve tarlan atlı, yahut konur esb'li dediği türklere ise, daha fazla Orta-Asya sahasında yayılım sahası bularak Türk anthroponyme'sine «Kongurat» adı altında, Özbekler'in bir kalesi adı olarak girmekle iktifa etmiştir. Aksine olarak «kula reng»i⁵³, veyahut «yelesi ve kuyruğu siyah olan sarı at»⁵⁴ manasında kullanagelen «Kula» kelimesi, Türk onomastiğinde nispeten daha geniş bir yer tutmuştur. Kelime yerine ve Türk halklarına göre kâh anthroponyme, kâh toponyme olarak kullanılmıştır. Bizde, böyle bir anthroponyme'in bariz bir misâline, şimdilik «Kula Şahin Paşa» lâkabında⁵⁵, raslanmaktadır.

⁴⁶ *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, II, Ankara, 1950, s. 682 ve 685.

⁴⁷ Selçuklu'lar büyüklerinden Celâlüddin'in lakabıdır [Ferid Uğur ve Mes'ud Köman, *Selçuk büyüklerinden Celâlüddin Karatay*, Konya, 1946]. Kelime «tay» ve «Karatay» şekilleri ile de anthroponyme olarak kullanılmıştır [M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894, s. 28 ve 32]. Bazan da «Tay-Boga, Tay-Timur» gibi terkip halinde de istimal edilmiştir [*Ayn. esr.* s. 34].

⁴⁸ C. Brockelmann, *Mittertürkischer Wortschatz*, s. 241.

⁴⁹ G. Németh, *Das Volk mit den scheckigen Pferden*, Körosi Csoma-Archivum, I, 4, Budapest, 1938, s. 345—352.

⁵⁰ *Köylerimiz* [İndeks], s. 35; *T. meskûn yerler kılav.*, I, s. 44.

⁵¹ V. Bartold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 169. Ebül-Gazi'de mogolca telaffuzu ile «Alaçın» dir.

⁵² *Lûgat Çagatay ve türkî Osmani*, İstanbul, 1298, s. 241.

⁵³ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk dîzisi*, Ankara, 1943, s. 375.

⁵⁴ W. Rodloff, *Wörterbuch*, II, 967-8 de kelime [Alt., Tel., Leb., Sag., Koib., Kaç, Küer, Kırg., Kum., Uyg., Osm. şiveleri için tesbit edilmiştir]. Hikâyelerde ise «Kara Kula» «arşlan» manasındadır.

⁵⁵ T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 598.

Kırgızlarda «Kara Kula Tobıçak» terkihi halinde bir ethnonyme⁵⁶, «Ak Kula» şeklinde de, halk kahramanı «Manas»'ın atının adı olarak⁵⁷ yer bulmuştur. İsparta'da, bir oymak adı olarak geçen «Kulalar»'ın⁵⁸ da, buraya ait olduğu şüphesizdir. Toponime olarak ise Anadolu'da hem kaza⁵⁹ ve hem köy adlarında⁶⁰ kullanılmıştır.

Mamafih «at kültü» ne sadakat gösteren Türk onomastiği, kendi kadrosuna, yalnız şu veya bu imtiyaza malik at cinsini almakla kalmamış, aynı zamanda atların taşıdıkları dış mümeyiz alâmetlere de yer vermiştir. Bunlar arasında, en çok dikkatimizi çeken «Kaşka», «Sekil» ve «Çubar»dır. «At» kelimesile beraber «Kaşka at» daha XI. asırda «yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at, peçeli at⁶¹» manasında olup, bir çok Türk şive de ağızlarında daha fazla alında beyaz lekesi olan hayvan, at⁶² anlamında kökleşip kalmıştır. Şeyh Süleyman ise⁶³, kendi ana şivesi için, maalesef hiç bir kaynak göstermeden, «Kaşga» kelimesinin mahiyetini âdeta değiştirecek kadar birbirinden farklı 'alında beyaz nişan olan çarpay, ve at, bahadır, kahraman, herdaim ön sırada giden, muharebe esnasında atın cephesine takılan alet, nişan kotas, tumar' gibi bir sürü atla ilgili manalar sıralamaktan kendisini alamamıştır. Bu, zannımca müellifin, mevzuu birbirine karıştırmamasından ileri gelmiştir. Yoksa, sâdece 'alında beyaz lekesi bulunan hayvan, at⁶⁴' manasına gelen bir kelimenin, aynı zamanda 'kutas', 'kahraman' gibi farklı manalara gelmesine ihtimal verilemez. Nitekim, vaktile «alaça bulaça» atlara binen bir Türk uruğuna «Ala yontlu» denildiği gibi, sırf alını beyaz lekeli atlara [kaşka] binen diğer bir Türk uruğuna da «Kaşkaî»⁶⁵ denmiştir. Bugün İran'da yerleşmiş bulunan bu kabîle adına⁶⁶

⁵⁶ L. Rasçnye, *Les noms de tribus le «Slov» o polku Igorev», Seminarium Kondakovianum, VIII, Praha, 1936, s. 5 (ayrı basım).*

⁵⁷ Abramzon, *ayn. esr.*, s. 145.

⁵⁸ F. Aksü, *Isparta ili yer adları*, Isparta, 1936, s. 163.

⁵⁹ Ahmet Refik, *Anadolu'da türk aşiretleri*, İstanbul, 1930, s. 155 ve 190.

⁶⁰ *T. meskûn yerler kılavuzu*, II. 751 de 5 köy tesbit edilmiştir.

⁶¹ B. Atalay, *Divanü Lügat-it türk dizisi*, Ankara, 1943, s. 274.

⁶² A. Caferoğlu, *Kitâb al-İdrak li-lisan al-Atrak*, İstanbul, 1931, s. 72.

⁶³ Şeyh Süleyman, *Lûgat Çağatay ve türki Osmani*, İstanbul, 1298, s. 220 (قاشق).

⁶⁴ E. Vambery, *Das Türkenvolk*, 1835, s. 578 ve W. Radloff, *Wörterbuch*, II, s. 395.

⁶⁵ Bu Türk kabîlesi hakkında bk. W. Barthold, *İslam Ansiklopedisi*'nde «Kashkai» maddesine; A. A. Romaskeviç, *Pesni kaşkaıytsev*, Sbornik Muzeya Antropologii Etnografii Akademii Nauk, V, Leningrad, 1925, s. 573—610; T. Kowalski, *Sir Aurel Stein's Sprachforschungen im Ainallu - Dialekt aus Südpersien*, Kraków, 1931 ve *Materiali po istorii Türkmenii Türkmenii*, II, 1938, s. 78, 172.

⁶⁶ Kelime, aynı zamanda türkmenlerde, bir klan işareti olarak kullanılmıştır [Vambery, *Das Türkenvolk*, 1885, s. 578].

ve kelimenin bizzat kendisine izafeten bazı toponyme'ler de vücuda getirilmiş bulunmaktadır. Meselâ, Orta-Asya'da bir 'dere' adı olan «Kaşka-darya⁶⁷», Kuban eyaletinde bir yer adı olan «Kaşka⁶⁸» ve nihayet Anadolu sahasında, kelimenin yerli ağızlarda bozulması ihtimalile «Kaşaklı köyü» ve «Kaşaklı kaplıcası» gibi⁶⁹. Kelime, 'alın lekeli at' manasında olmak üzere, çuvaşçada «huşka», XIII. asır moğollarında ise «kalçak» şekillerile kullanılmıştır⁷⁰.

Tıpkı «kaşka» kelimesi gibi Türk şiveleri arasında genişçe yayılım sahası bulan ve «at kültürü» ile ilgili Türk onomastiginde yer bulan kelimelerden biri de «sekil» dir. Anadolu'nun bâzı ağızlarında 'at ayasının ucundaki beyazlık⁷¹', bâzılarında ise 'ayağı beyaz at⁷²' manasında kullanılan bu kelime, Hasan Eren'in bu husustaki oldukça tafsilli bir incelemesinden de anlaşıldığı üzere⁷³, Türk halkları ile beraber çeremisçede de kullanılmıştır. Toponime olarak ise bu kelimeye Anadolu'da, ancak bir muhtarlıkta raslanmaktadır⁷⁴. Aşağı yukarı «sekil» manasını andıran ve Kırgız türklerinde 'ayağı kır at' yahut «demir kır renkli at» manasında kullanılan «Çubar» kelimesi bunlarda ve çuvaş türklerinde, sâdece «Çubar, Aşçubar, İlçubar» şekilleri ile anthroponyme olarak kullanılmıştır⁷⁵.

Nihayet, bizzat atın cinsi, koşması, yürümesi, nevi ve hatta at takımına taalluk eden aksam üzerine, Türk Tarihi boyunca Türk onomatoloji'sinde yer almış bir çok kelimeler vardır ki, bunları burada, sâdece saymaya kalkışacak olursak, çok uzaklara gitmiş oluruz. Ben bu makelemede yalnız ve yalnız «at kültürü» nün bir iki noktasına ve onomastique'deki rolüne, temasla iktifa etmeyi daha münasip gördüm. Bahsus ki «at» in folklorümüzdeki mevkiî üzerinde Dr. Şükrü Elçin; «Türklerde renkler» adlı Doktora tezi dolayısıyla «at renkleri» üzerinde

⁶⁷ V. Barholdt, *Ulag bek*, s. 8 ve 10; müellife göre burası, sozarları, «Keş» yahut «Şehrisebz» adını almıştır [*Ayn. yer.* 13 not.6 ve s. 69].

⁶⁸ Abdurrahman Şeref, *Östümüroğlu Osman Paşa*, Tarih-i Osmani Encümeni, IV, s. 1484.

⁶⁹ Sırrı Üçer ve Mes'ud Koman, *Konya ili köy ve yer adları üzerinde bir deneme*, 1945, s. 46.

⁷⁰ S. E. Malov, *Pamyatniki drevnyürkskoy pis'mennosti*, Moskva, 1951, s. 412.

⁷¹ Hamid Zübeyr-İshak Refet, *Anadilden derlemeler*, Ankara, 1932, s. 331 «seğil».

⁷² Ş. Sami, *Kamusı türki*, 1317, 730 «seki»; Azerî «sekil» [A. Caferoğlu, *La Canzone del «sayagi» nella letteratura popolare dell' Aserbaigian*, Napoli, 1939, s. 22.

⁷³ Hasan Eren, *Beiträge zur türkischen Wortforschung*, KGs. III, 2, 1941, s. 13-14 [ayrı basım].

⁷⁴ *T. meskün yerler kılavuzu*, II, s. 960.

⁷⁵ L. Ràsonyi, *ayn. esr.*, s. 4 not 25.

de araştırma yapan Fräul. Ilse Laude, gibi iki genç bilgin, geniş incelemeler yapmaktadırlar. Her ikisi de, ister istemez, «at kültü» ne dokunmakla, ele aldığım bu mevzuu tamamlamış olacaktırlar. Şöyle ki, bize burada düşen vazife, onlara bunu hatırlatmak, onlara düşen vazife ise bunu tamamlamaktır, zannındayım.